

Arəstə XUDİYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
e-mail: lalka81@live.co.uk

ANQLO-SAKSON VƏ AZƏRBAYCAN EPOSUNDA DEMONİK OBRAZ ADLARININ FOLKLOR SEMANTİKASI: QRENDEL VƏ TƏPƏGÖZ

Açar sözlər: Azərbaycan eposu, anqlo-sakson dastanları, Qrendel, Təpəgöz, mifologiya

THE FOLKLORE SEMANTICS OF DEMONIC IMAGE NAMES IN ANGLO-SAXON AND AZERBAIJANIAN EPOSES: GRENDEL AND TEPEGOZ

Summary

The article deals with the semantics of the names of demonic images in the Anglo-saxon and Azerbaijani eposes. The names of these images are associated with their mythological origin and function in the epic. In the case of mythical images such as Tepegöz and Grendel, special attention is paid to the process of transforming mythical images into epic characters and the semantics of new names that they received in the epic. It is also shown that in archaic epic texts, “bestial features” are not only among antiheroes, but also among the heroes themselves, and these “bestial” elements can manifest themselves even in proper names.

Key words: Azerbaijani epos, The Anglo-saxon Epic Poem, Grendel, Tepegöz, Mythology

ФОЛЬКЛОРНАЯ СЕМАНТИКА ИМЕН ДЕМОНИЧЕСКИХ ОБРАЗОВ В АНГЛОСАКСОНСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЭПОСАХ: ГРЕНДЕЛЬ И ТЕПЕГЕЗ

Резюме

В статье изучается семантика названий демонических образов в англосаксонском и азербайджанском эпосах. Названия этих образов связаны с их мифологическим происхождением и функцией в эпосе. В случае с мифическими образами, такими как Тепегез и Грендель, особое внимание уделяется процессу преобразования мифических образов в эпических персонажей и семантике новых имен, которые они получили в эпосе. Показано, что в архаичных эпических текстах «звериные черты» присутствуют не только у антигероев, но и у самих героев, и эти “звериные” элементы могут проявляться даже в собственных именах.

Ключевые слова: Азербайджанский эпос, англосаксонская эпическая поэма, Грендель, Тепегез, мифология.

Giriş. Britaniya adalarına köçüb yerləşmiş qədim german tayfaları olan anqlo-saksonlara aid dastanların ən məşhuru “Beovulf” sayılır. Dastanın dövrü-müzədək gəlib çatmış yeganə əlyazması X-XI əsrlərə aiddir. Dastanda nəql edilir ki, Danimarkada peyda olan bədheybət məxluq, adamıyən Qrendel bütün ölkəni qurxu altına saxlayırmış. Ölkə kralı Hrodqarın ən bacarıqlı döyüşçüləri onun əlində həlak olur. Qaut tayfasından olan igid Beovulf kral Hrodqara köməyə gəlir. Bir axşam, kralın maral buynuzları ilə bəzədildiyinə görə Heorot, yəni “Maral sarayı” adlanan sarayında məclis qurulur. Həmin gecə yarısı Qrendel ora basqın edir. Təkbaşına Qrendellə döyüşə atılan Beovulf onun bir qolunu qoparıb, ağır yaralayır. Bataqlıqlar arasında öz yuvasına qayıdan adam-

yeyən aldığı yaralardan ölür. Bu vaxt göl dibindən Qrendelin anası (Grendel's mother, qəd. ing. Grendles mōðor) – daha qorxunc demon ifritə baş qaldırır. Beovulf onunla döyüşə gedir, ifritə Beovulfu suyun dibinə dartıb ararır. Lakin Beovulf gölün dibində tapdığı qılıncla ifritənin başın bədənindən ayıra bilir.

Bu dastandakı demonik obrazlar həm təsviri-görünüş, həm də funksional baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı demonik obrazlara çox yaxındır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanında demonik obraz adlarının semantikasi. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı müvafiq boy – “Basatın Təpəgözünü öldürdüyü boy” və “Beovulf” dastanı yad yerdə olan qəhrəmanın demonik obrazla mübarizə aparan hökmdarın köməyinə gəlməsi ilə başlayır. O gələndə şər qüvvəni təmsil edən demonuk obraz çoxsaylı igidləri həlak etmişdir. Hər ikisi insanlara hücum edir, insan əti ilə qidalanır. Maraqlıdır ki, hər iki demonuk obraz mifik, tapınılan heyvanla (baxmayaraq ki, “Beovulf”da bu haqda deyilmir, amma o özü bir qədim Skandinav-german “Ayı oğlu” tipi olmaqla bu bağlılığı daşıyır) bağlı qəhrəman tərəfindən öldürülür. K.Əliyev Təpəgözün Basatla qarşıdurmasına münasibətdə yazır ki, mifoloji məxluqu məhv edən qəhrəman özü də mütləq mifoloji mənşəyə malik olmalı idi (7, 64).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da Təpəgözü dünyaya gətirən pəri birbaşa oğuzlarla konfliktdə olmasa da, yeni doğulan övladını – Təpəgözü məhz intiqam məqsədilə Oğuz elinə verir. Təpəgözün anası su pərisi obrazına daha yaxındır və bu cəhətdən də Qrendelin anası ilə tipoloji bənzərliyi var.

Grendles mōðor obrazının mifoloji semantikasına toxunsaq, ilk əvvəl qeyd etməliyik ki, germanlarda daha arxaik Ulu Ana ilahəsinin olması haqqında hələ Roma tarixçisi Publi Korneli Tatsit məlumat vermişdir. Maraqlıdır ki, bu ilahəyə günahkarların qurban verilməsi bataqlıqlarda həyata keçirilirdi. Çox vaxt xəyanətdə günahlandırılan və ya qeyri-qanuni bakirəliyini itirmiş, “kirlənmiş” qadınları batlıqlarda batırırdılar. Bataqlıqlarla bağlı olan bu Ulu Ana ilahə “Beovulf”un öldürdüyü Qrendelin anası, göldə yaşayan qadın-demonun praobrazı sayıla bilər. Germanlar barədə məlumatların yer aldığı ən qədim mənbələrdən sayılan Korneli Tasitin əsərində göstərilirdi ki, germanlar öz tanrılarına məbədlər tikmirdilər: bəzi palıdları, ağacları tanrıya aid edir, ona tanrıların adını verirdilər (11, 357).

Məsələyə hind-Avropa kontekstində, daha geniş baxsaq, deməliyik ki, bu xalqların qədim mədəniyyətlərində böyük çaylar, su hövzələri bəzən ilkin ana kimi qəbul edilirdi. Məsələn hindlilər Qanq, Camna, Kaveri kimi çayları əlində kuzə tutmuş qadın kimi təsvir edirdilər. Onların ölən insanların cəsədinin qalıqlarını nəhəng çaylara atmasının bir səbəbi də insanın öz mifoloji təbiət anasının yanına qayıtması kimi anlaşılırdı. Qədim hind-Avropa eposlarında özünü suda boğma kimi dini məqsədli özünəqəsd səhnələrinə rastlanmaq mümkündür. “Ramayana” hind eposunda deyilir ki, Ramanın qovduğu Lakşman özünü müqəddəs çayda boğduqdan sonra, bundan bərk kədərlənən Rama da özünü müqəddəs sulara qurban verir. Hindistanda böyük dini bayramlarda çay

qırağına axın edən hindlilərin özlərini həmin müqəddəs günlərdə suda boğması uzun müddət yaşamışdı. Hətta “öləndən sonra mükafatlandırılmaq istəyənlərin” özünü müqəddəs çayların suyunda necə, hansı üsulla boğmalı olduqları barədə hind ədəbiyyatı nümunələri belə mövcud idi.

Qrendelin anasının dərinlik və ya qaranlıq mağara ilə bağlılığına münasibət bildirərkən onu da qeyd etməliyik ki, Avropa xalqlarının mifologiyasında mağaranın dar mənada ana bətni, geniş anlamda kosmosu işarələyən arxetipik təzahürləri izlənilə bilər. Bunun bariz nümunələrinə yunan mifologiyasında tez-tez rast gəlinir. Məsələn, yunan mifologiyasına görə, Kronosun yeni doğulan övladları okeanın ortasındakı mağarada gizlədilmişdi.

Qədim türklər (elə indi də bəzi türk xalqları) su sahiblərini idi/izi/iççi adlandırırdılar. Bu sözün azərbaycanca qarşılığı “yiyə” və ya “əyə”dir. Bu anlayış qədim türkcədə “sahib”, “ağa”, hətta “tanrı” mənasını verir (5, 175). İzi/əyələr müəyyən yerləri qoruyan, o yerin hakimi olan ruhlara hesab olunurdular. Onlar çox hallarda xeyir qüvvələr kimi verildilər. Bundan başqa qədim türklərin Sub-Yer tanrısı da vardı, amma onun antropomorf və ya demonik şəkildə təsəvvür olunub-olunmadığı haqqında bir məlumat yoxdur.

İlahi varlıqların məkanı kimi, demonlara aid məkanlara da daxil olmaq qadağan idi. Maraqlıdır ki, təkcə german eposlarında deyil, Azərbaycan dastanlarında da mistik qüvvələrə aid belə məkanlar barədə informasiya almaq olur. Həm Qrendel, həm Təpəgöz cəmiyyətdən təcrid olunmuş şəkildə yaşayırlar. “Novruz-Qəndab” dastanında Qrendele bənzər Kəlləgöz Novruza deyir: “Mənim torpağıma yeddi min qoşunlu adam ayaq basa bilməz. Nə ürək eləmişən ki, mənim qoruğumda, mənim bulağımın başında yatmışsan?” (12, 230). Azərbaycan nağıllarında dəfələrlə divin məskəninə daxil olmağın, divlər məskənin sərhəddini pozmağın qadağan olduğunu görə bilərik:

“Dev Tülküdən qorxan Əhmədi görəndə dedi:

– Adam, badam iyisi gəlir, yağlı gödəm iyisi gəlir. Burdan adam iyisi gəlir. Bu kimdi, nəçidi, mənim sərhətdimi keçif, yaxın gəl görüm” (10, 305-306).

“Beovulf”da göstərilir ki, bataqlıqda yaşayan (və ya gölün, dənizin dibində yaşayan) ifritənin övladı olan Qrendel 12 il insanlara zülm edir: qarşısına çıxanı parçalayıb yeyir, gecələr kəndlərə hücum çəkib insanları oğurlayıb aparır. Qeyd edək ki, təkcə ingilislərin və ya onların ulu əcdadları german tayfalarının deyil, əksər Avropa xalqlarının mifologiyası və folklorunda su ilə bağlı kifayət qədər çox demonik obrazların mövcudluğu diqqətçəkicidir. Su mifologiyada bəzən ilkin xaosun əvəzləyicisi, bəzən həyatın başlanğıcı kimi çıxış edir. O, həm xeyir, həm şər qüvvələrin anasıdır. O, həm törəyəndir, həm də öldürən. Amerika mifoloqu və dinşünası Cozef Con Kempbell “Tanrının maskaları” əsərində buna diqqət çəkərək yazır ki, hər yaşın öz instinktləri mövcuddur və buna uyğun olaraq da, “arxetipik bioqrafiya” bir neçə mərhələyə ayrılır. Cozef Con Kempbell doğuluşu “arxetipik bioqrafiya”nın birinci mərhələsi sayırdı və bu mərhələni su ilə assosiasiya olduğunu irəli sürürdü. O, mifoloji suyu və su ilə

bağlı mifoloji obrazları – su pərisi, su əyəsi, sirenlər və b. bu mərhələnin instinktlərindən doğan obrazlar hesab edirdi. Cozef Con Kempbellə görə, bu mərhələ su obrazının polyar mahiyyəti ilə assosiasiya olunur. “Mifologiyada su obrazı bu motivlə ilə çox sıx bağlıdır. Tez-tez suların keşikçiləri kimi görünən ilahələr, nayadlar, ifritələr və sirenlər, suyun fəaliyyəti nəticəsində ortaya çıxan quyular, dərələr, uçurumlar, su hövzələrinin sahibələri və su pəriləri həm həyatdan məhrum edən, həm də həyat verən aspektləri təmsil edirlər (6, 62).

“Beovulf”da Qrendelin anası göl dibində yaşayan ifritə sadəcə “Grendles modor” (qədim ingiliscə “Qrendelin anası” deməkdir) adlanır. Amma “modor” kəlməsinin əski mənasının “ana” deyil, sadəcə “dişi cinsli məxluq” kimi izahı da vardır (3, 1-16). Yəni eposdakı Grendles modor hansısa insanabənzər və ya insan tipli məxluq deyil, heyvan və ya daha fantastik bir obraz ol bilərdi.

Amma bu da şübhəsizdir ki, istər Qrendel, istərsə də Grendles modor obrazlarında anqlo-saksonların şər qüvvələr barədə təsəvvürləri xristian dünyagörüşündəki şər qüvvə (iblis, şeytan) ilə bağlı təsəvvürlərlə çulğalaşmışdır. Anqlo-saksonlar təxminən VII əsrdə xristianlığı qəbul etmişdilər, onların bu dövr eposlarında, konkret halda “Beovulf”da bu çür çulğalaşma və transformasiyalar normal hal sayıla bilər. Belə ki, təxminən eyni hadisəni oğuzların epik yaradıcılığında – “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da görə bilirik. “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəmanların “ağ alınlarını yerə qoyub namaz qılmaları”, “adı görklü Məhəmmədə salavat gətirmələri” kimi şərəb içdikləri, əjdadlarının yeraltı dünyada yaşamasına inandıqları, Əzrayılı tanımadıqları və s. də aşkar təsvir edir.

Qədim german tayfaları üçün bataqlıqlar, gölməcələr qaranlıq dünyaya keçid yeri, qaranlıq dünyanın qapıları idi. Avropa coğrafiyasında bataqlılar geniş əraziləri əhatə edirdi. Bu yerlər ibtidai insanlar üçün çıxılmaz təbii ölüm tələsi idi. Bu, Şimal xalqlarının folklorunda bataqlıqlar və göllərlə bağlı vahiməli, qorxunc obrazlar silsiləsinin yaranmasına rəvac vermişdi. Slavyan xalqlarının folklorundakı vodyanoy, qədim germanlarda nihhus, niks, Skandinav xalqlarında nekk obrazları bu qəbildən idi. İstər türk (Azərbaycan da daxil olmaqla), istər german (anqlo-sakslar da daxil olmaqla) eposlarında obrazın anormal – çoxəlli, çoxayaqlı, çoxbaşlı və ya əksinə, təkqollu, tək göz, təkayaqlı, həddən artıq tüklü, həddən artıq tüksüz, həddən artıq böyük, həddən artıq kiçik təsviri onların insanlardan kənar aləmlərlə əlaqəsinin göstəricisi idi. Bu obrazların böyük hissəsi demonologiyaya və yeraltı aləmə məxsus mifoloji məxluqlar idilər. “Kitabi-Dədə Qorqud”da Təpəgözü, “Kan Sukutay”da səkkiz başlı əjdahanı, “Oğuznamə”də qılbarakları, “Beovulf”da Qrendeli və s. bu sıraya aid etmək olar. Hətta Koroğlunu da bəzi alimlər tüklü olması, vahiməli nəritisi, nəhəngliyi səbəbiylə yeraltı aləmə məxsus mifoloji obrazlarla bağlayırlar (1, 57).

Qrendel adının etimologiyası ilə bağlı çoxsaylı fikirlər yürüdülmüşdür. Ən çox belə hesab edilir ki, Qrendel adı qədim ingiliscədəki “Qrindan” sözünün təhrif olunmuş formasıdır. Qədim ingiliscədə Grindan “to grind” feilindən olub, mənası “əzən” deməkdir. Qrendel yediyi insanları əzib sümüklərini qırıq-qırıq

etdiyinə görə, məcazi mənası “əzazil, zülmkar” demək olan bu adı almışdı. Amerika alimi Peter Yorgensen bu izahdan (“əzmək”, “parçalamaq”) çıxış edərək Skandinav saqasındakı Sleggiya soy adı ilə (mənası “Böyük çəkic” deməkdir) Qrendel adının mənaca yaxınlığını diqqət çəkir (13, 39). Hesab etsək ki, qədim Skandinav-german əsas tanrılarında Tor da öz məşhur nəhəng çəkici ilə təsəvvür olunurdu, burada daha qədim vahid bir təsəvvürlər sisteminin qalıqlarını gördüyümüzü düşünə bilərik.

Digərlərinə görə Qrendel adı grund - “dib”, “dərinalik” sözüdür. Çünki onun məskəni bəzi hallarda eposda “mere-grund”, “grund-wong” – gölün dibi sayılır. Həm də Grendelin anası suyun dibində (“grund-wyrgin”) yaşayır. Dib, dərinalik cəhənnəmin, ölümün metaforasıdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da bir yerdə (“Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onu xilas etdiyi boy”) kafirlərin dəniz dibində yaşayan məbudları barədə danışılır:

“Qazan burada bir dəxi soylamış:
Arqıç qırda yıqanır Əmman dənizində.
Sarb yerlərdə yapılmış kafər şəhəri.
Sağa-sola cırbındı urar yüzgüçiləri,
Su dibində dönər təcirləri.
“Tənri mənəm” – deyü su dibində cıgırışır asiləri.
Ögin qoyub tərsin oqur qızı-gəlini.
Altın aşıq oynar Sancıdanın bəyləri.
Altı qatla Oğuz vardı, alamadı.
Ol qələyi, altı baş ərlə mən Qazan vardım,
Altı günə qomadım, anı aldım (9, 118).

Burada su dibindəki məbudlara tapınanların “Sancıdanın bəyləri” adlanmasından onların buddist türklər (uyğurlar?) olmasını təxmin etmək olar. “Sanji” tibet mənşəli kəlmə olub, Buddanın epitetidir. Buddist monqollarda “Qalsık-Sancı-Don” əzəldən mövcud olmuş burxanlardan (buddalardan) biridir. Amma buddizmdə “Sanji”nin su ilə əlaqəsi yoxdur. Əvəzində türklərdə yeraltı aləmin tanrısı sayılan Erlik xanın su stixiyası ilə sıx əlaqəsi mövsuddur. Folkorsünas Elçin Abbasov Erlik xanı Azərbaycan nağıllarında Oxxay obrazı ilə eyniləşdirmişdir. Görünür “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda su dibində yaşayan məbud bu sıradan bir obrazdır. O, “Oxxay” Azərbaycan xalq nağılını təhlil edərək göstərirdi ki, “nağılda Oxxay obrazının təsviri Altay və Xakasiya türkləri arasında Erlik xan haqqında təsəvvürlərlə eyniyyət təşkil edir. Xakaslara və altaylılara görə, ölümlər aləminin – yeraltı dünyanın hakimi Erlik xanın səltənəti yerin yeddinci və ya doqquzuncu qatında yerləşir, onun qalaçası (sarayı) misdən və ya göy dəmirdən ucalmışdır, bu qalaça Taybodın çayının sahilində (altaylılara görə) və ya yeddi (doqquz) dənizin mənəbində (xakaslara görə) yerləşir. Erlikin yeraltı səltənətində öldürülmüş insanların qanı ilə dolu qırmızı göl, göz yaşlarından yaranmış digər göllər və çaylar var, onun səltənətinə gedən yolun girişindən qara köpük qalxır və

s. Bununla yanaşı, şaman vergisini də Erlik bəxş edir. Erlik buddist türklərdə və monqollarda da buddizm dini təliminin himayəçilərindən sayılır. Qədim uyğurlar və qırğızlara aid yazılarda adı Erlik kağan və Erklik kimi keçən bu tanrı buddizmdə ölümlər səltənətinin hakimi, axirətdə insanları mühakimə edən Yama ilə də eyniləşdirilir. Onun monqol buddizmindəki bir adı – Nomun xan “Qanunların hökmdarı” mənasını verir. Mənşəyi hinduizmə bağlı olan bu tanrını buddist ikonoqrafiyası alovun əhatəsində, boynuna insan kəllələri düzülmiş buyunbağı taxmış, öküz başlı demon kimi təsvir edirdi” (8, 135-136).

Orta əsrlərdə oğuzların sıx əlaqədə olduğu Uyğur xaqanlığında buddizm rəsmi dövlət dini kimi qəbul olunmuşdu. Buddist uyğurlarda yazı qədim türk və ərəb əlifbasından fərqli olaraq yuxarıdan aşağı yazılırdı. Şaqüli sətirlərin sıralanması da sağdan sola idi. Ola bilər oğuz türkləri Erliklə bağlı təsəvvürlərini Buddanın təəcəssümlərindən olan Sanci-Don üzərinə köçürmüş və ona sitayişini kafirliklə eyni tutmuşlar. Bu münasibətdə E.Abbasovun müəyyənləşdirdiyi və Azərbaycan folklorundakı Oxxayı qədim türk demonologiyasındakı Erliklə eyniləşdirən detalları “Kitabi-Dədə Qorqud”da sözügedən kafir tanrısına da aid etmək olar.

Nəticə. Təkcə antiqəhrəmanlar deyil, hətta qəhrəmanlar da arxaik epik mətnlərdə heyvani cizgilərə sahib idilər. Heyvan mənşəli obrazlar arxaik eposlara xarakter keyfiyyətdir və görünür, orta əsr ingilis eposunda mif məzmunlu daha qədim bir qat olduğunu göstərir. Təbiidir ki, din, konkret halda xristianlıq hakim olduğu dövərdə əsas qəhrəman artıq “şeytani” və küfr sayılan cizgilərini itirmişdi. Folklorlaşma, bədiiləşmə nəticəsində mifoloji obrazların “həqiqi” cizgiləri bənzətməyə, təşbehə, epitetə, hiperbolaya çevrilmişdi. Eyni hadisəni oğuzların epik qəhrəmanlarına münasibətdə də söyləmək olar. Məsələn, “Oğuz kağan” dastanında Oğuzla bağlı belə bənzətmələr işlədilir:

“Onun ayağı öküz ayağına,
beli qurd belinə,
kürəyi samur kürəyinə,
köksü ayı köksünə bənzəyirdi” (4, 124).

Bu əslində mifoloji obrazın təsviridir və Füzuli Bayatın yazdığı kimi “dastanda Oğuzun bu hibrid təsviri onun təbiətdən qopub sosiuma düşməsi mərhələsini və ilk insan olmasını göstərməyə xidmət edir” (4, 142). Eyni fikri dastanda qəhrəmanın qarşısına çıxan demonik obrazlar haqqında da söyləmək olar. Belə ki, “Beovulf” anqlo-saksonların əski dini-mifoloji inanclarının küfr kimi “gömlüdü”, onun kult və obrazlarının yayılan yeni dində – xristianlıqda şəh, küfr və cəhalət hesab edilməyə başladığı mərhələni əks etdirdiyindən, burada əski mifoloji obrazlar həddən artıq deformasiyaya məruz qalmış, təsvirləri belə onlar haqqında aydın təsəvvür yaratmayan məchul qüvvələrə çevrilmişlər. Bununla yanaşı, onu da vurğulamaq lazımdır ki, demonoloji obrazlar ad və funksiyalarında əski inanclarla bağlılıqlarını daha artıq qoruya bilmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov E. “Koroğlu”: poetik sistemi və strukturu. Bakı: Nurlan, 2008.
2. Azərbaycan nağılları, IV c. Bakı: Çıraq, 2004.
3. Alfano Ch. The Issue of Feminine Monstrosity: A Reevaluation of Grendel's Mother // *A Journal of Medieval and Renaissance Studies*, Los Angeles: UKLA: 1992, Vol. 23 (1), page 3. pp.1-16.
4. Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və “Oğuz Kağan” dastanı. Bakı: Sabah, 1993.
5. Bəydili C. Türk mifoloji obrazlar sistemi: strukturu və funksiyası. Bakı: Mütərcim, 2007.
6. Campbell J. The Masks of God: Primitive Mythology, v.1. New York: The Viking Press, 1959.
7. Əliyev K. Çoban oğlu Təpəgöz / K.Əliyev. Çağdaş folklorşünaslığın problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2017, s.59-71.
8. Gözəlov F.X., İmanov M.K., Rüstəmzadə İ.F., Orucov T.T., Abbasov E.H. Qarabağ xalq oyunları və meydan tamaşaları. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2017.
9. Kitabı-Dədə Qorqud. Çapa hazırlayanlar F.Zeynalov, S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1988.
10. Qarabağ: folklor da bir tarixdir, III c. Bakı: Elm və Təhsil, 2012.
11. Тацит П.К. О происхождении германцев и местоположении Германии / Тацит. Сочинения в двух томах, т. 1. Анналы. Малые произведения. Ленинград: Наука, 1969, с. 353-372.
12. Təhmasib M. Seçilmiş əsərləri, II c. Bakı: “Kitab aləmi” NPM, 2011.
13. Yorgensen P.A. The Two-Trolle Variant of the Bear's son Folktale in Halfdanar saga Bronufostra and Grims saga lodinkinna // *ARV. Journal of Scandinavian folklore*, vol. 31. Stockholm: AWPC, 1975, pp. 35-43.

